

persoonlijke doorkijkjes in zijn leven verliezen het in dit boek constant van regionale en bestuurlijke facetten. Andries was ongetwijfeld een workaholic maar zou hij zich hebben herkend in dit portret van hem, een leven zonder pleziertjes?

C.O. van der Meij

BOEREN EN BASTILLES

Naar aanleiding van: IJnte Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960.* (Groninger Reeks, XXIII; Assen: Van Gorcum, 2002, 723 p.)

In 1906 schreef Jhr. J.A. Feith, rijksarchivaris in de Provincie Groningen, het woord vooraf bij zijn klassiek te noemen *De Ommelander Borgen en haar bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw*. In wat wij wel een 'in memoriam' voor een vervlogen tijdperk mogen noemen, worden de borgen' onder de oude Republiek aangeduid als 'bolwerken van feodaliteit en overheersching [...], bastilles der Ommelanden'.²

Het mag bekend worden verondersteld dat de machtspositie van de Groninger jonkers – reeds in de loop van de achttiende eeuw begon af te brokkelen door een diversiteit van politieke en vooral economische en conjuncturele oorzaken.³ Harde klappen kreeg zij na de totstandkoming van de Bataafsche Republiek. Na de herwinning van de Nederlandse onafhankelijkheid volgde een zeker herstel. Er kwam zelfs – oud verlangen van de Groninger jonkers – in het gewest een ridderschap tot stand die een zekere politieke betekenis had. Het verval bleek echter onstuitbaar. Het mag tekenend genoemd worden dat de laatste Groninger jonker voor wie in de negentiende eeuw rouwborden werden gemaakt Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis⁴ was, die in 1830 overleed, en dat diens achterneef Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis in de tweede helft van de negentiende eeuw betrokken raakte in processen over het door hem gepretendeerde heerlijke jachtrecht die hij uiteindelijk verloor (p. 363-364).

Wij kennen uiterlijk en interieur van Dijksterhuis vrij goed in de gedaante die deze onder Goosen Geurt Alberda hebben gekregen omdat vóór de sloop in 1903 foto's zijn gemaakt. De beide wapendragende leeuwen, waarvan er hier één is afgebeeld, bevinden zich thans op het voorplein van Menkema. Het ijzeren hek is nog gedeeltelijk in situ aanwezig. Rechts op de achtergrond het oorspronkelijke steenhuis, gemaskeerd door de op last van Gosen Geurt gebouwde voorgevel (Foto Groninger Archieven)

Inmiddels had de boerenstand in de Provincie Groningen zich een dermate dominerende positie verworven op economisch, sociaal en politiek gebied dat dit tot ver buiten het gewest aandacht had getrokken. Deze dominantie heeft voortgeduurd tot ver in de twintigste eeuw. Er is voor iedere liefhebber van de Groninger geschiedenis reden tot dankbaarheid dat dit fenomeen door IJnte Botke nu op indrukwekkende wijze is beschreven en geanalyseerd in zijn dissertatie *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*.

Botke schrijft *stricto sensu* geen adelsgeschiedenis. Hij laat echter de Groninger

jonkers bepaald niet onbesproken. Zij zijn immers de 'tegenspelers' in de beginhoofdstukken van zijn verhaal. Alleen reeds daarom lijkt het me zinvol zijn boek bij de lezers van *Virtus* te introduceren. Het is bovendien mijns inziens buitengewoon interessant aan de hand van Botkes zo degelijk gedocumenteerde relaas te zien hoe de adel op een voor Nederland unieke wijze als het ware van het maatschappelijk toneel is weggevaagd. Laatstgenoemde uitdrukking lijkt mij niet overdreven. Een 'herstelbeweging' als die enkele jaren geleden leidde tot het herstel van de Ridder-schap in *Fryslân* zou in Groningen waarschijnlijk alleen al om demografisch-historische redenen onmogelijk zijn.

Aan het begin van zijn boek schetst Botke de loopbaan van Gerhard Alberda van Dijksterhuis (1705-1784), 'een oude slimme vos' die mede door 'een weldoordachte huwelijks-politiek' zich had opgewerkt tot de belangrijkste magnaat van het Groninger Hogeland. Indrukwekkend is de op pagina 47 en 48 vermelde lijst van gerechtigheden die hij vooral door zijn bezit van de borgen Dijksterhuis te Pieterburen, door erfenis, en Menkema te Uithuizen, door huwelijk, de zijne kon noemen. Ook in 'Stad' kon hij invloed laten gelden, als lid van de Ommelander Staten, curator academie, en bewindhebber van de West-Indische Compagnie ter kamer Stad en Lande. Hierbij werkte enige tijd in zijn voordeel het huwelijk van zijn dochter Willemina met Evert Joost Lewe van Aduard, magnaat in het Groninger Westerkwartier. Na diens afzetting als, anti-orangistisch, president der Staten (1748) kalfde Gerhards machtspositie tijdelijk af, maar hij kon haar herstellen door een latere overgang naar de oranjepartij.

Ook uitvoerig komt in de eerste hoofdstukken aan de orde de loopbaan van Gerhards kleinzoon, de reeds genoemde Goosen Geurt (1766-1830), van wie wij vrij veel weten al 'kennen wij zijn gezicht' niet.⁵ Toen deze voorgoed de ogen sloot had hij het ancien régime, de 'Revolutie' en de 'Restauratie' meegemaakt. Een dieptepunt in zijn leven betekende wel de ontvangst, in 1799, van een briefje gericht aan 'den burger G.G. Alberda op Dijksterhuis'. Daarin sommeerde het exercitiegenootschap te Eenrum hem zijn 'houd'

van het koor der Eenrumer kerk te verwijderen. Bedoeld was vermoedelijk de herenbank die hem als primarius collator toekwam. Overigens werd in zijn opdracht tussen 1811 en 1814 het meubilair van hetzelfde kerkgebouw vernieuwd en daar op diverse plaatsen voorzien van de ster en de drie lelies uit het wapen Alberda.

De Restauratie bracht Goosen Geurt ook een zeker herstel van zijn politieke positie. De opgeheven redgerrechten werden niet hersteld – wat Goosen Geurt op een inkomensverlies kwam te staan dat door hemzelf op ruim 1062 gulden 's jaars werd geschat (p. 121)⁶ – maar hij werd wel lid van de Ridderschap en van Gedeputeerde Staten. Materieel ging het hem minder voor de wind. Hij was zeker geen *faînéant* – rentenier in de gebruikelijke zin des woords. Vaak fungeerde hij als geldschietter, vooral voor de inwoners van zijn vroegere jurisdicties, verder reedde hij het schip van een schelpenvisser op het Wad en werd voor zijn rekening het, betrekkelijk bescheiden, boerenbedrijf bij Dijksterhuis geëxploiteerd. Al deze activiteiten leidden niet tot een significante groei van zijn vermogen: toen hij overleed kon men constateren dat hij niet had ingeteerd, maar evenmin winst had gemaakt (p. 286). Hij was, zo moeten wij vaststellen, de laatste Alberda die op het Hogeland een rol van betekenis heeft gespeeld. Het huisarchief Alberda weerspiegelt deze neergang. Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis, de (hierboven ook reeds genoemde) laatste bewoner van Menkema, die in 1902 overleed, werd kamerheer des Konings en mocht nog eenmaal zijn vorst op Menkema ontvangen, maar de stukken uit zijn tijd betreffen vooral de *verkoop* van collatierechten.⁷ Dit terwijl Goosen Geurt enkele decennia eerder had getracht zijn invloed uit te breiden door de aankoop van dergelijke rechten, zoals toen in 1816 vier stemmen in de collatie Saaksumhuizen en de staande collatie van Westernieland in de verkoop kwamen (p. 129).

Menkema is, zoals bekend, na de dood van de laatste bewoner aan de slopershamer ontsnapt. Vele andere borgen trof dit lot wel. Zo werd in 1808 Tamminga onder Hornhuizen gesloopt. In 1809 werd het eens trotse Asinga te Ulrum op afbraak verkocht, in 1811

volgden Scheltekema-Nijenstein te Zandweer⁸ en Farmsum bij Delfzijl, en in 1815 Aduard. Na de dood van Balthasar Georg Joseph van Asbeck, de laatste rooms-katholieke Ommelander jonker, in 1817 kwam Lulema te Warfhuizen onbewoond te staan, waarop vijf jaar later sloop volgde. Asinga had toebehoord aan een tak van de familie Van In- en Kniphuizen. Een telg uit dezelfde familie, Ferdinand Folef, eigenaar en bewoner van de Nienoord bij Midwolde, vernielde in 1846 bijna alle familieportretten op het huis. Korte tijd later verwoestte een (wellicht door hem aangestoken) brand grotendeels wat het fraaiste huis van de Ommelanden geweest was. Ewsum bij Middelstum verdween in 1856. In 1897 werd het curieuze steenhuis bij Lellens en in 1903 Dijksterhuis afgebroken.

Afbraakmateriaal van deze borgen kwam soms in handen van de nieuwe heren van het Groningerland. Zo verfraaide de landbouwer Derk Arends Omta zijn boerderij met een hek en vier marmeren beelden, afkomstig van het gesloopte Luinga bij Bierum. Twee wapendragende leeuwen, afkomstig van Lulema, kwamen als dampalen bij een boerderij onder Zuurdijk terecht. Ook uit borgen afkomstige schilderijen en andere preciosa kwamen wel door verkoop in boerenhand (p. 134). Jan Jacobs Schuiringa uit Balmahuizen liet na verwerving van de collatie van Niehove in de kerk aldaar een nieuwe herenbank plaatsen, 'een monumentaal maar onbeholpen en lomp geval, dat bekroond werd met het familiewapen' (p. 251). In 1930, acht jaar nadat de Nederlandse Hervormde Kerk een einde had gemaakt aan het collatierecht, werd nog op een graf in het naburige Oldehove vermeld dat het de laatste rustplaats betrof van iemand die in leven collator der Hervormde gemeente geweest was (p. 251). Elders, in Uithuizen, werd de bank van de Alberda's de officiële zitplaats voor kerkvoogden.⁹

Het houden van zwanen of duiven, vóór 1795 voorbehouden aan de bezitters van borgen, enkele kapitale boerderijen en sommige pastorieën, werd door de grote Ommelander boeren kennelijk ook niet als een verwerpelijk overblijfsel uit 'feodale' tijden beschouwd. Men waardeerde veeleer de 'glans van heerlijkheid' die het meebracht (p. 250). Nog in

Houten portaal in het voorhuis van het oudste deel van Dijksterhuis. Dit op last van Gosen Geurt vervaardigde portaal bevindt zich nu in de collectie van het Groninger Museum. De omstandigheid dat het (heraldisch gezien) linker van de beide alliantiewapens blanco is, heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat Goosen Geurt omstreeks 1791 trouwplannen had. (Foto Groninger Archieven)

1908 kende men in Groningen 73 duiventillen en 6 zwanendriften, meer dan in enige andere Nederlandse provincie.

Op het eerste gezicht is met het bovenstaande in strijd dat gefortuneerde Ommelander boeren zelden of nooit zich op een borg hebben gevestigd (p. 134). Er was in hun midden geen interesse te bespeuren om het voorbeeld te volgen van de Groninger patriciërs of van elders afkomstige optimaten die in de achttiende eeuw als opvolgers van de 'autochtone' jonkers op doorgaans door hen aangekochte borgen waren gaan wonen, zoals Johan Herman Gerlacius, die in 1762 het grootse Nittersum onder Stedum verwierf of Hendrik de Sandra Veltman, die in 1781

eigenaar werd van Fraeylema onder Slochten, dan wel, een generatie later, de familie Van Bolhuis op Luinga en de Durleus op de Tamingaborg – in de twee laatstgenoemde gevallen was het nieuw verworven bezit voor betrokkenen overigens maar een korte vreugde. Dit terwijl de woonhuizen van de vooraanstaande boeren niet zelden een zeer representatief karakter bezaten of door hun toedoen verkregen, om niet te schrijven dat zij voorbeelden waren van ‘conspicuous consumption’. Vroege, maar zeker niet unieke, voorbeelden zijn de kapitale boerderijen die de gebroeders Teenstra omstreeks 1800 lieten bouwen op het door hen ingepolderde Ruigezand (p. 173 e.v.).

Dit gebrek aan interesse bij grote boeren om zich op een ‘vrijgekomen’ borg te vestigen kan naar mijn indruk als volgt worden verklaard. Het is de vraag of vele der borgen die op de markt kwamen wel bouwkundig in optimale toestand verkeerden. Zij hadden, bij voorbeeld lange tijd onbewoond gestaan.¹⁰ De bijgebouwen (‘schathuis’,¹¹ stallen, schuren) zullen lang niet altijd voldoende ruimte hebben geboden voor de vestiging van een groot-schalig akkerbouwbedrijf zoals er vanaf de laatste decennia der achttiende eeuw vele ontstonden, met name op het Hogeland. De bedrijfsruimte die een dergelijke boerderij nodig had moet men niet onderschatten. Niet voor niets heet de schuur van Groot Zeewijk in de Noordpolder onder Warffum de grootste van West-Europa te zijn.¹² Wat dit betreft is het opmerkelijk dat de familie Franke in 1753 van de Lewes van Aduard de beklemming en later de blote eigendom van het borgterrein van Elmersma in Hoogkerk kocht waar een zeepziederij werd gevestigd. Kennelijk was voor een dergelijk bedrijf minder ruimte nodig.

Daarnaast was er nog een andere factor in het spel. Terwijl de welvaart van de overgrote meerderheid der grote boeren in het Groningerland spectaculair toenam – merkwaardigerwijze, zo maakt Botke duidelijk, gold dit niet voor sommige pioniers als de Teenstra’s (p. 279) – voltrok zich hun politieke emancipatie. Ik zal dit proces niet in detail volgen maar wil slechts even wijzen op de betekenis van de jaren 1795 en 1848. De Bataafse omwenteling stelde de boerenelite in het volle

bezit van de ‘regten van den Mensch en Burger’ en maakte een einde aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk (wat natuurlijk vooral voor de doopsgezinde en de, weinig talrijke, katholieke boeren van belang was). De hervormingen van Thorbecke en de zijnen maakten onder veel meer een einde aan de politieke betekenis van de Ridderschap en daarmee aan de niet met de Groningse verhoudingen overeenstemmende oververtegenwoordiging van de adel in het provinciale bestuur. Nadat men in 1795 werkelijk ‘baas op eigen erf’ geworden was (p. 119), konden de grote boeren zich na omstreeks 1850 manifesteren als haast onaantastbare leiders in het, Thorbeckiaanse, staatsbestel: Botke noemt hen zelfs ‘koningen van het land’.

Bij deze koningen pasten echter geen bastilles, om nog éénmaal de uitdrukking van Feith te gebruiken. ‘Hooge steenen huizen’¹³ van waaruit de eigenaar de omwonenden trachtte te overheersen, ook wie in wezen zijns gelijken waren – en dat ook zo voelden – pasten niet in een samenlevingspatroon dat toch steeds meer egalitaire trekken verkreeg.

Het is verleidelijk Botke verder te volgen waar hij de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van de Groninger boerenstand beschrijft. Daarmee zou ik echter de grenzen overschrijden die de Werkgroep Adelsgeschiedenis zichzelf gesteld heeft. Ik hoop echter met het bovenstaande duidelijk te hebben gemaakt dat Botke een zeer waardevolle bijdrage heeft geleverd tot de geschiedschrijving van de noordelijke provincies. Ik durf *Boer en beer* aan te duiden als een boek dat wat kwaliteit betreft kan wedijveren met het *magnum opus* van Yme Kuiper over de adel in Friesland tussen 1780 en 1880.

Ph.M. Bosscher

- 1 Het is niet zo gemakkelijk de term ‘borg’ te definiëren. Ook een kenner als J.A. Feith geeft feitelijk geen uitsluitel. Persoonlijk lijkt mij de volgende kenschets hanteerbaar: ‘een in zekere mate versterkt huis waaraan bepaalde rechten verbonden zijn en dat in de betrokken gemeenschap een min of meer prominente positie inneemt.’ Min of meer officiële lijsten, te vergelijken met bij voorbeeld de lijsten van

- Utrechtse ridderhofsteden, zijn onder de Republiek in Groningen nooit gemaakt. Een zeker houvast bieden de afbeeldingen van borgen in de randversieringen van de zeventiende- en de achttiende-eeuwse Coenders- en de Beekeringhkaart. Deze kaarten kan men trouwens ook zien als instrumenten in de actie om in Groningen tot een gesloten ridderschap te komen.
- 2 J.A. Feith, *De Ommelander borgen en haar bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groningen, 1906) 63.
 - 3 Het standaardwerk over de Groninger jonkers in de zeventiende en achttiende eeuw is de dissertatie van H.E. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel* (Groningen, 1981). Er bestaat een handelseditie zonder de genealogische tabellen en met een, naar deze mij meedeelde, niet door de auteur geautoriseerde titel: *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988).
 - 4 Zie over hem: IJ. Botke, e.a., 'Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis', in: *Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis. Ancien régime, revolutie, restauratie* (tentoonstellingscatalogus Groninger Museum, 1981).
 - 5 Ik ontleen deze uitdrukking aan mijn zeer gewaardeerde collega Lies Ast. Zij bedoelt ermee dat wij geen portret van Goosen Geurt kennen. Dat zou misschien anders geweest zijn wanneer hij uitvoering had kunnen geven aan de trouwplannen die hij kennelijk omstreeks 1790 koesterde.
 - 6 Hem werd veel later, in 1825, een vergoeding uit de Ommelander kas toegekend van ruim 422 gulden 's jaars. Botke, *Boer en heer*, 128.
 - 7 Volgens de officiële overlevering bracht de Koning daarbij de nacht door in het nog steeds bestaande Marot-praalbed. Er bestaat een afwijkende versie van deze overlevering (vr. med. F.J. Veldman).
 - 8 De hekposten van deze borg flankeren nu de hoofdingang van het kerkhof bij de Nederlandse Hervormde kerk te Middelstum. De merkwaardige zonnwijzer die voorkomt op een zeventiende-eeuws schilderij van de borg is gereconstrueerd in de tuin van Menkema.
 - 9 Vgl. Regn. Steensma, *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen,

1974) 72, 90. Helaas is dit fraaie werkstuk van de Groninger beeldsnijder Jan de Rijk in de loop der tijden wel verminkt.

- 10 Botke vermeldt op p. 131 dat de borg te Enum in 1800 werd afgebroken na een halve eeuw onbewoond te hebben gestaan. Deze leegstand hing niet zelden samen met het uitsterven van het betrokken geslacht.
- 11 Voorraadschuur.
- 12 Vgl. voor dit modelbedrijf Botke, *Boer en heer*, 243 e.v.
- 13 Feith, *De Ommelander borgen en haar bewoners*, 63.

LOPEND ONDERZOEK.
DE PORTRETREKS MET DE
LANDCOMMANDEURS VAN DE
RIDDERLIJKE DUITSE ORDE,
BALIJE VAN UTRECHT

In de vijfde jaargang van dit bulletin publiceerden Truus van Bueren en ik de resultaten van het onderzoek naar het ontstaan van de portretreks met de landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde, Balijs van Utrecht.' Van de serie, die bestaat uit 19 panelen waarop alle 77 landcommandeurs zijn afgebeeld, werd vermoed dat ze niet alleen vanuit esthetisch of religieus oogpunt gemaakt was. Het vermoeden bleek juist. De reeks werd rond 1560 mede gemaakt om in te kunnen zetten in een politieke strijd rondom het behoud van de Utrechtse instelling. Om de cyclus terug te kunnen voeren naar de stichtingsdatum van de Duitse Orde in 1190, werden zeker de eerste dertig portretten verzonnen.

De portretreks met de Utrechtse landcommandeurs behoort tot een veelvoorkomend laatmiddeleeuws beeldtype. Zeldzaam is echter dat dergelijke portretseries vervolgens eeuwenlang werden bijgehouden. Aan veel van de pogingen om zo'n portrettraditie in stand te houden is geen gevolg gegeven omdat de desbetreffende instelling werd opgeheven, het geslacht uitstierf of omdat, zoals bij sommige universiteitscollecties, de geportretteerde zelf of de nazaten voor de kosten van het kunstwerk moesten opdraaien. In het Duitse Huis heeft tot nu toe elke nieuw aangetreden landcommandeur zijn portret toege-